

SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGNEVEINK TÖRTÉNETÉBŐL: A ROSSEB ÉS A TÁLYOG

GALGÓCZI LÁSZLÓ

ROSSEB

1. A dunántúli káromkodásokban, átkozódásokban oly sűrűn szereplő *rosseb* a *rossz seb* kétszavas lexémából vált önálló szóvá, úgy, hogy a hangtani kötöttségű teljes hasonulás írásban jelöltté vált.

A korai adatok még kétszavas lexémára mutatnak: 1745: „Czaki Istvánné felől azt tudgya, hogy ezelőtt mintegy hat esztendővel 13 esztendő leánkája a Tanunak egykor falura menvén, a mint maga a gyermek vallotta, úgy teczet nékie, hogy gyakran nevezett Czaki Istvánnénak udvarán lévén, valamiben hágott, azonban azon sebe annyira el mirgedet hogy annak gyógyítását (: *rossz seb*nek allitvan :) sem a borbély föl nem válolta, sem másféli házi orvoslásokkal nem épülhetett...” (Schram III. 224), 1749: „Hogy valakiket fenyegetett volna nem hallotta, hanem a midőn meg fogatot, akkoron az Dencsi Hajdu leányát, a kinek is kezen és lábán valamely *rossz sebek* lettenek volna, hogy azon léánt valamivel megh füstölte hallotta.” (Schram I. 556). Ugyanígy olvasható a kákicsi temetési anyakönyvben is: 1772 u.: „*Rossz seb*” (OrmSz. 464).

2. A példákban szereplő *rossz seb* (> *rosseb*) szerkezet jelzője a finnugor eredetű *rossz* ‘schlimm, böse’, amely betegségnevekhez járulva azok rosszindulatú voltát jelzi, mint a *rosszbetegség* és a *rossz-eredet* (I. BERDE Károly, A magyar nép dermatológiája. Bp., 1940. 281). A szerkezet jelzett tagja az ismeretlen eredetű *seb* ‘fekély’ többnyire gyulladással és gennyesedéssel kísért szövetpusztuláson alapuló folytonossági hiány a bőrön..., mélybe terjedő anyagihiány-nyal” (OrvLex. IV. 750). BERDE Károly (i. m. 232) szerint: „Bármelyik rosszindulatú, eves, üszkös, gyógyíthatatlanul terjeszkedő, vagy makacsul fennálló fekélyes folyamat neve lehet. Így *lupus*, *tbc. colliquata*, *lágvfekély*, *affect. primar*, *syphilitica*, *gumma syphiliticum*, *ulcus cruris*, *carcinoma* stb.”

3. A már idézett adatokban a *rossz seb* pontos jelentése nem állapítható meg. A MTSz (II. 312) adatai szerint jelentése ‘fene, rákfene’, ugyanezt közli a SzamSz. (II.

277), az ÉrtSz. szerint ‘szifilisz, vérbaj’. E jelentések egymáshoz való viszonyára ezt írja MAGYARY KOSSA Gyula (Magyar orvosi emlékek. Bp., 1929. II. 307): „Lauschmann Gy. (Adatok a magyarországi járványok történetéhez 18. old.) azt mondja, hogy a némely vidéken használatos „rossz seb” kifejezés még annak az „ulcus pessinum”-nak az emléke, mely egyik régi egyházi könyörgésben fordul elő. Magam részéről nem hiszem, hogy a *rossz seb*-nek valami köze volna ehhez a régi könyörgéshez, mely még abból az időből származik, mikor a syphilis első, legádázabb pusztításai tizedelték az emberiséget. A NySz.-ban nyoma sincs a *rossz seb*nek, de ennél nagyobb súlya van annak, hogy a TSz. sem említi, hogy a nép syphilitikus fekély vagy seb értelmében használná azt a kifejezést, hanem csak általában minden rosszindulatú, gangraenás vagy rákos természetű sebre (ezek közt a syphilitikus fekélyre is) használja a *rossz seb* nevezetet.”

A ‘szifilisz, vérbaj’ jelentése a népnyelvben a *rossz betegség* ‘bujakór’ (Ballagi II. 437), *rosszféle betegség* ‘ua’. (BERDE i. m. 202) hatására alakulhatott ki, ezek a nevek nemi betegséget jelöltek (I. BERDE i. m. 281): „– Mondd, nem vagy beteg? – Mibe vónék? Milyen beteg? – Olyan beteg. – Az mi? – Hát...? A lány maga elé néz. Sok minden eszébe jut: – Már hallottam olyat... Bizony, ha az életem sokat forogna, azt is megkaphatnám... – Eszébe jut, hogy a sofőrtől, aki udvarolt neki, azt hallotta, hogy *rossz betegségé* van, felnevet... (Móricz 1955: 515).

4. A ‘fekélyes bőrbetegség’ jelentés az idők folyamán elhomályosult; ma már indultatos, bosszús beszédben *sitokszó*ként használatos. A szó először átokformulákban jelentkezett, mint GÖNCZI Ferenc (Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének ismertetése. Kaposvár, 1914. 132) írja: ‘Az újabb keletű átkozódások, káromkodások egy része megdöbbenően erős, csúnya. Nagyon el van terjedve a *rosseb*-bel (rosseb = rák) való átkozódás, káromkodás... Ezen rettenetes betegséget kívánja haragosára (az átkozódó)...’: „*Hogy a ros-z-seb egye ki! A rosseb egyen meg! A radai rosseb rággyon még! Rosz-seb szállon rád! Egyen még a rosseb! Rosz seb egyen meg! Hogy a rosseb evett vóna meg! Üssön belét a rosseb! Egyen meg a rosseb!*” (MTSz. II. 312), „*Hogy a rosseb egye még a gyöngye szüvedet!*” (Nyr. XXII, 430), „*A rosseb egye ki a pofádat! A rosseb rágjon szét!*” (Nyr. XXIX, 584–5), „... a rosseb egye meg; a fekete, polituros rosseb egye meg; rosseb egye meg a májad levét, szíved gyökerit, az órod közfalát, szemed világát!” (Nyr. XXXIII, 243.), „*A héba szárogatott rosseb egyen meg! A radai rosseb rággyon széjjél!*” (Édes Jenő, A balatonfelvidéki népnyelv. Bp., 1907. 43), „*A rosseb egyen még tetütü tuapig!*” (Gönczi Ferenc i. m. 132), „*Á, rosseb egye pofáját!*” (OrmSz. 464), „*A rosseb egye le a pofáját!*” [(Kovács Endre, Doroszló hiedelemvilága. Novi Sad, 1982. 191 – vö. „Nagy Kovács Dániel például arra a sorsra /jutott/, hogy a fiánál s menyénél kellett

laknia, azok tartották. Az istállóban hált, folyton szidták, vén bűdös gazembernek szólították, *rossebbel etették*, kívánták halálát.” (Kodolányi János, Három pap: Pünkösdi dáridó. Bp., 1973. 621/.)]

Az átokformulák rosszat kívánó szitkozódásként élnek tovább, elsősorban a beszélő bosszúságát jelzik: „... vót mán ě kotluolla szép pizsállém is, osztán az átkozott veri meg a tikhordu kánya ěvitte minden szálán, hogy a *rossz seb égyé ki!*” (Nyr. I, 422), „A mama oly idegesen dühöng, a gyerekek elhúzódnak a közeléből, mert ököllet vágja fejbe, akit elér: – *A rosseb egye le a sziveteket!*” (Móricz Zsigmond, Mikulásra leesett a hó: Elbeszélések 1934–1936. Bp., 1955. 558).

Indulatos beszédhelyzetben tagadást fejez ki: „ – Miért, maga mit lát? *Egy rossebet*, azt! – Bár néznéd te is, nem vinne el a fene.” (Pető Sándor, Drusilla: Új Tükör XVI. évf. 1. sz. 16.)

Állhat a szövegben a *rosseb* elhomályosult jelentéssel, ilyenkor indulatos elutasítást fejez ki: „– Ugyan él-e még aki csinálta. – Mi? – Hát a kulcsot? – Tudja a *rossz seb!* Meritse kend mög! – rendelkezik Kara.” (Tömörkény István, Adóügy: Válogatott elbeszélések. Bp., 1955, 512); „A parasztok szedelődzködtek. – Elmenjünk? – kérdezte Kovács Péter a sógorát. – Menjen a *rosseb* – rikkant bele a hebehurgya Vince. – Nekem ne prédikáljon a paráznaságról. (Németh László, A kurátor ítélkezik: Negyven év. Bp., é. n. 103); „Nem lesz, osztán vége. Maj a *rosseb*nek kell több. Röggée magam mék a Piókás szüléhön, osztán vége. Maj a *rosseb* haagati a nesztét, és nem!” (Kodolányi János, Sötétség: Pünkösdi dáridó. 8).

Az *egyen meg a rosseb, vigyen el a rosseb* szerkezetből kifejlődheett az indulatos beszédhelyzetben ‘vmi rossz; ördög; stb.’ jelentése: „Egyszer elviszi a *rosseb*, meglátja, s akkor csak nézhet. Még a sapka sem segít. (Pető Sándor i. m. 16).

TÁLYOG

1.1. Szitokszóvá vált betegségneveink egyik legtöbb gondot okozó tagja a *tályog* és nyelvjárási változatai – legalábbis ami a szó hangtörténetét illeti.

1.2. BENKŐ Loránd (NytudÉrt. 1. sz. 36) a *ly* hang történetéről szólva így ír: „Azonos hangtörténetűeknek látszó *lgy* végű szavainkról beszélve nem hallgathatjuk el a *tályog* szó hangtörténetében fölmerülő problémákat. E szavunknak rendkívül sok alakváltozata van, s a szó eredetének ismeretlen vagy legalább erősen bizonytalan volta miatt ezekben az alakváltozatokban nehéz eligazodni (...). A szó különféle alakváltozatainak első nyelvtörténeti előfordulásai a következők: 1297: *Talug* (OkISz.), 1516–18: *tharghy* (MNy. XIII, 272), C.: *talgiu*, XVII. sz. e.: *thaloba* (NySz.), 1643: *tályog* (NySz.), XVII. sz. 2. f.: *talio* (Nyr. XXIX, 259), 1723: *taléját* (NySz.). Ha ezekhez a nyelvtörténeti adatokhoz hozzávesszük az újabb nyelvjárási

változatok közül a *tál*, *tár*, *tán* formákat (vö. Melich: MNy. III, 235, MTSz.), a szónak eredetibb *tál* (? ~ **tály*) alakját kell föltennünk. Ebből lett a *tár* (*l* > *r*), a *tán* (*l* > *n*) és ha nem *ly*-lyel ejtett változat az eredetibb, akkor a *tály* is (*l* > *ly*). ... Az eredetibb *tál* (? ~ **tály*) szóalak -*g* és -*ó* képzős változatai lehetnek a *tálot* ~ *tályog* és a *táló* ~ *tályó* formák.

A viszonylag korai adatokkal igazolható *tárgy* és *tályú* változatok biztosan mutatnak egy **tályg* alakváltozatra is: a *tárgy* *r*-je ugyanis csak a korábbi *l*-ből fejlődhetett, a *tályú* pedig egy *tályg* alapszó *ó* ~ *ú* képzős változata lehet vö. nyj.-i *tarjó*, *tályó*. ... Aligha marad más hátra, mint hogy a **tályg* változat keletkezését a korábbi **tály* (? < *tál*) formával hozzuk összefüggésbe, mégpedig úgy, hogy az *l*-ből palatalizálódott vagy esetleg eredeti *ly* tövéig a szóban valamilyen úton *lgy*-vé vált.”

1.3. KNEI ZSA István (A magyar nyelv szláv jövevényszavai II.² Bp., 1974. 958) így vélekedik a *tályog*ról: „Eredete ismeretlen, sőt a fenti alakváltozatok egymáshoz való viszonya sem világos. Valószínűleg nem is egy, hanem legalább két szóval van itt dolgunk: *tályog* (és az -*l*-es változatok), meg *tarjag* (és az -*r*-es változatok; így Melich MNÉny. 3: 236. Azonban még így is leküzdhetetlen nehézséget jelent a változatoknak egymáshoz való kapcsolatát megállapítani.”

1.4. A megoldás kulcsát – véleményem szerint – ÚRHEGYI Emília (A *tályog* és családja: MNy. LXIII [1968], 39–51) találta meg. A szerbhorvát és szlovén növénynevek vizsgálata alapján megállapította, hogy a *tályog* ‘Eiterbeule, Geschwür stb.’ szavunkat a szláv *talog* ~ *talov*-ból eredeztethetjük, majd így ír: „A köznyelvi és irodalmi *tályog* szónak igen számos népnyelvi változata van, amelyek nemegyszer jócskán eltérnek tőle. Ezek a változatok olyan hangváltozások eredményei, amilyenekre nem egy példa akad egyes magyar szavak köznyelvi és nyelvjárási változatai között. A szó testét illetőleg ezek a változatok három típusba sorolhatók: 1. a *talog*, *tályog* szótest és változatai; 2. a nyílt szótagra végződő *táló*, *talú*, *tállu*, *tályu*, *tálé* stb., 3. az egyszerűtagos *tál*, *tár*, *tán*. Ami eltérés ezeken a típusokon belül van, az főképpen az eredeti szóbelseji -*l*- minőségi és meny-nyiségi változásaiból ered.

Az 1. típusba ezek a változatok tartoznak: az első *Talug*, *Thalagh* adatok; *tályog* 1647-ből; *tólag* SzD²; *tályog* 1792; *Tálagy* dn. (SzegSz.); *táragy* 1825. Szeged; *Tárigy* 1897. Somogy; *tarjag* 1604 MA., *tárjog* 1897. Cegléd; *tarjág* 1750. Wagner Phras; *torjag* XVII. sz. (MNy. III, 236); *tárgyag* 1897. Székelyföld.

A 2. típusba tartozó szavak a *talov* változathoz magyarázhatók meg. Közismert, hogy a szláv -*ov* végződés a magyarban *ou* diftonguson keresztül *ó*-t eredményez, ez pedig gyakran váltakozik *u*-val és *é*-vel, olykor *i*-vel is... A 2. típus változatai: *tályó*: írva *talio* (Nyr. XXIX, 259); *talgyu* Cal., *tályú* Tisza mellék; *tárgyi*: írva *tharghy* 1516–18. (MNy. XIII, 272); *táló*: 1551. *thaloba* (LevT. I. 86 után NySz.); *tarjó* 1793. Gross I., 158; *tarju* 1832 Kreszn., *tálló* 1832 Göcsej (MTSz.); *tállu* 1914. Göcsej, *talú*

1900. Vas m., *tálé* 1723. (NySz); *vér-tálé*: 'sárga vértálé' Balaton mell. (TSz.); *tálás* mn. Balaton mell. (MTSz.).

A 3. típusnak vehetők: *tál*, *tár*, *tán*: *vértál* Vas m. (TSz.), *vértán* Fejér m., *Vértár* Bács m. (Nyr. XXVII, 413), *tár* (*tárja* van) (OrmSz.), *tár* (birtokos esete *tárgya* /MNy. III., 399/).

Változatos, szinte elképesztő sokaság. Összefüggésüket ilyenformán látom: A/ Az átvett délszláv *talog* -l-je a magyarban palatalizálódott, ennek eredménye a mai köznyelvi *tályog* forma. – B/ Az -l-ből -r- lett: *táragy*, *tárigy*; ... – C/ Az -l-ből lett -ly- feltehetőleg geminálódott (*tállag* adatunk ugyan nincs, de van *vájjug* ~ *vályog* SzegSz., *hajjag* ~ *hályog* MTSz.). Majd olyasféle disszimilációval, mint amelyet Kniezsa feltesz az olasz *tagliere*: *tallier* magyar **tállyer* esetében (a *tányér* címszó SzJJSz. 960), egy *tálgog*, *tálgjo* alak jöhetett létre; ilyen ejtésű adat van is: *talio* (Nyr. XXIX, 259), olvasata valószínűleg *tál-jó*. A *tálgjó*, *tálgjog* formából meg lehet magyarázni a *tarjő*, *tarjú*, *tárjog*, *torjag*, *tarjag*, másrészt a *tálgvú*, *tárgyi*, *tárgyag* változatokat. Az előbbieken megint -l- > -r- változással van dolgunk, az utóbbiakban pedig a népnyelvben gyakori *r* utáni (s általában zöngés mássalhangzó utáni) *j* > *gy* változás következett be. (...) Egyes esetekben (a *talov*-ból lett változatokban az *l* nem palatalizálódott, hanem geminálódott: *tálló*, *tállu*. – D/ Ami a *tálagy*, *táragy*, *tárigy* változatok szóvégi -gy hangját illeti, ennek magyaroztatát, azt hiszem, más szavak hatásában kereshetjük... E/ A *tál*, *tán*, *tár* változatok létrejöttéről nehéz valamit is mondani, esetleg felvetődhetik az e szavakkal jelentésében szinte megegyező... *túr* < szláv *tvor* 'ulcus saniosum, Blutgeschwür, eitriges Geschwür' (vö. SzJJSz. 535–6) szóval való keveredés lehetősége...".

1.5. Az eddigi kutatásokat összefoglalva a TESz. (III., 833) így vélekedik a *tályog* és változatai eredetéről: „Valószínűleg szóvegyülés eredménye. Az alakilag és jelentésbelileg keveredett két szó egyike szláv eredetű lehet; vö. blg. *manoz* 'hordalék, üledék, lerakódás' (BKE.); szb.-hv. *tálog* 'üledék, seprő', N.: *talog*, *talov* 'fekete hunyor' (HASz.); szln. N.: *tálog*, *tálov*, *télog* 'ua'. (Pleteršnik); cseh *talovin* 'téli hunyor', R. *tarlov*, *tálov* 'genny' (PSIJČ); szlk. N. *tálov* 'ua.'. (Hvozdzik); a.-szorb *talug* 'ua.' (Švjela)... A magyarba mind a *g*, mind a *v* végű forma bekerülhetett, s az alakváltozatok egy része (pl. a *tályog*: *tályó* típusú szembenállás) ezen az alapon magyarázható. – Közrejátszhatott azonban a szó kialakulásában a m. *tar* 'színes, foltos, tarka' (...) illetőleg ennek *j*-vel bővült változata... A *tar* szerepe az *rj-* *-rgy-*s változatokon kívül magyarázhatja az *a*-s tőhangzójú alakokat, továbbá a *tár* típusú formákat is (ez utóbbiak azonban másodlagos elvonások is lehetnek). A daganatos gyulladás jelölésére is jól illik a 'színes, foltos' jelentésű szó... A két etimon vegyülését az *l* ~ *r* váltakozás gyakorisága, a szóvégi *g* képzőnek való felfoghatósága, a jelentések rokon volta stb. nagyban segíthették.”

1.6. Ami az eddigi – talán kisé hosszan idézett – véleményekből kiderül: a *tályog* szavunk szláv eredetű, és a délszláv *tályog* ~ *talov* származékaiként magyarázható. A -g ~ -gy végű származékok a délszláv *talog*-ból eredeztethetők, a magánhangzós végű alakok a délszláv *talov* származékai. Az alakokban előforduló szóbelseji -l- > -ly- palatalizáció, az -l- ~ -r- szórványos hangváltozás eredménye. A szóvégi -g ~ -gy analógiás hatás lehet: szláv *prqd* > magyar *porond* ~ N. *porong*, *porongy*; szláv *paprat* > magyar *páfrány* ~ N. *pápráng*, *pápráng*, *paprágy*, *páprágy* (1. MNy. LXIII, 51).

Ami tisztázatlan maradt: az -rg-s és -rgy-s származékok kérdése és ezzel összefüggésben a *tarjag*, *tarjagos* idekapcsolhatósága, valamint az egyszótagú nyelvjárási *tár*, *tál*, *tán* kialakulása. Mielőtt azonban erre választ adnánk, nézzük a szó jelentés-fejlődését!

2.1. A szláv eredetű *tályog*, illetve változatai a XVI. századtól jelentkeznek nyelvünkben: 1516-18: „Contura *Tharghy* Equor(um) dicant(ur) hec v(er)ba trib(us) vicib(us)” (MNy. XIII, 272), 1551: „Az egyik kacola az thawaly nyarba *thaloba* hala meg” (LevT. I. 86: NySz.), 1585: Struma: Dagadas, *talgiu*” (C. 1011), „Vomica: Dagadas, *talgiu*” (C. 1140), 1643: „Midőn a folyó dagadás, *tálgyu*, fokadéc őszve megyen: cum vomica coit (Com: Jan. 60: NySz.), 1647: „*tályog*: struma” (Major: Szót. 452: NySz.), 1655: „A vad ketskék a verőfényről meg melegedet kőhöz addig fenik az ő oldalukat, hogy a *tálgyu*, keles meg fakad” (ACsere: Enc. 210: NySz.), 1656: „*Talera* valo imatsag”. (Kóssa Gyula: Régi magyar betegségnevek 19), „A nadály fű gyökere es levele hasznos a *talgyuk* s a melly sebei ellen” (ACsere: Enc. 242: NySz.), „A gyanta a *talgyukat* meg gyógyíttya” (ACsere: Enc. 231: NySz.), 1673: „Midőn a folyódagadás: *tályog* őszvemégyen, varral béborittatik” (Com²: Jan. 51: NySz.), 1708-10: „Szokott torkom béli *tályog*gal megbetegedém” (Dethl: Élet. 267), 1701: „*A Dagadafokról vagy Tályogról*. A' Tűzes Dagadásban vagy Tályogban (Apoſtema calidum) ha a' betegnek egyéb állapottya engedi, Eret kell vágni a karján a melly felől vagyon. ...Ha tsak ſzindagadás, és nem *Tályog*; tsak hívesíteni kell... Vagyon másféle Dagadás-is, lágy, fehér, nem tűzes, mellyet *Hideg Tályog*nak hívunk (Oedema), mivel nem veres, nem is annyira fáj...” (PaxC. 282-4); 1723: „Szinte mint a ki mirigyest *taléj*át vagy fekélyes bél-poklát hol mi selyem materiaval palastollya (Csúzi: Síp. 520: NySz.), 1751: „(Vida Istvánné)... végzésibül a palántrakásnak... kényszerítette a Leányzott, hogy füvek szedésére vele edgyütt ki menne, de a leány nem cselekedte ... melybül ezen veszedelme mindgyart következőtt meg irt Leánjzonak, hogy mihejen Ker-tyenek kapujan kiment Vida Istvannénak, a térdén fejjül a lábát mint ha által lüttek volna, Oly hirtelen valo fájdalmat vett az utan pedig minden testeben el bágyadozván és el kékülvén egy hétig felettébb való kinokat szenvedett ... midőn meg tekintett volna, nevezett Vida Istvánné csak bolondságnak mondotta lenni, nevezvén azon nyavalyát *fijók tájjognak*” (Schram II. 393); 1756: „A *Fatens* egjebet nem tud, hanem

az előtt 5 napokkal a Körösre vízért menvén Varga Bóldisárné hozzá ment és monddta a fatensnek, azt mondják ugjmond hogj *tályog* van a gazdasszonyod Léánykáján...” (Schram III. 143); „Miért fogattál meg? Azért hogj Tálós György ezelőtt hat esztendővel nyavalyában esvén, felülem azt monddta, hogj én vesztettem volna meg, az után Szadai János Komámis *folyó Táléban*, s nehéz nyavalyában esvén, s abban meg is halván azis azt kiáltotta felülem” (Schram II. 546); 1767: *Abfcejfus*: Elmenés, Őfzve-gyült kelevény, *Tályog*; *Steätöma*; Kemény *tályog*, fagygyú forma matériával telj; *Vömica*: Dagadás, Fakadék, Kelés, *Tályog*” (PPB1).

A korai adatok szerint a *tályog* és változatainak jelentése ‘daganat, kelevény’, a későbbi XVI–XVIII. századi adatok vallomása szerint ‘fekély, seb’.

A ‘daganat, kelevény’ → ‘seb, fekély’ jelentésváltozás példái: 1577 k.: „Olý dagadafokzol kýk meg fakaduan febbe lettenek ymma2. Az kýth az Magyarok kelewennek hýnak, azt az Gêrêgêk Apofthemanak az Deakok Afceffufnak vagy Suppurationak Newezýk, ky femmý nem egýeb, hanem az êzwe gywlth allatnak genýetlegge vagy valamý affelehez hasonlowa változafa’ (OrvK. 548) – (*Suppuratio*: „Meg euezes’ /C./; Meg-evesedés /PPB1/), 1749: „Primus fatens providus Georgius Both annorum circit. 35 in colonus praevia juramenti formalitate... Ad 2dum Hogj valaha valakit fenyegetet volna Totth Eörse nem tudgya se nem hallotta, hanem csak a midõn megh fogattot, akkoron másoktul beszélleny hallotta, hogj Dencsi Hajdujak(!) léányán *Tálé* lévén megh füstölte, és az füstölés után jobban lett volna ... Quarta fatens Elisabetha Bencsik in possessione Dencs annorum circit 25 jurata examinata fassa est ... Ad 2dum Hogj valakiket fenyegetet volna nem hallotta, hanem a midõn megh fogatatot, akkoron az Dencsi Hajdunak léányát, a kinek is kezen és lábán valamely *rosz sebek* lettenek volna, hogj azon Léánt valamivel megh füstölte hallotta” (Schram I. 556 – vö. a vádban: „ez elõt két Esztendővel Vései Ferencz Uram Hajduje mákot szedni parancsolta ezen Boszorkányt, melért zugolódván monddta, hogj valami meg bánnya az eo hajtogatását, amintis utánna valo Tavaszszal azon Hajdu Léányának job keze, és labo *öszve dagadozot*”), 1756: „... azt mondják ugjmond hogj *tályog* van a Gazdasszonyod Léánykáján, melyre az Fatens felelt, én nem tudom Isten tudja mitsoda nyavalya mellyre mondá Bódiné, torna levélre kennyetek mézet és hintsétek meg timsóval, meg lappad, meg is lappat a *dagadása*, de harmad napra a Gjermek meg hólt” (Schram III. 143).

A *tályog* régi jelentésérõl ezt írja BERDE Károly (i. m. 247; *tálé* a.): „A régi nyelvünkben heveny gyulladással járó, terjeszkedõ, fájdalmas folyamatot jelentett, valószínûleg a mai *tályog*-ot vagy *phlegmone*-t.” Ezt MAGYARY-KOSSA Gyula véleményével kiegészíthetjük: „... a nép a *tályog*gal és a *táragy*-gyal nem mindig az abscessust jelõli, hanem általában a nyílt sebeket, fekélyeket” (MNy. XXII, 345). BERDE Károly a *tálgýu*, *táló* alatt (i. m. 248) a következõt jegyzi meg: „Régi nyelvünkben *golyva*, *kelés*, *tályog*”, a *tályog* alatt (uo.) ‘abscessus’. A ‘daganat, kelevény’

jelentésből érthető a ‘struma’ (= a pajzsmirigy kóros megnagyobbodása) – a *dagadás*, *daganat* a jellemző tünet /l. PaxC. 282–4/.)

A későbbi adatok is inkább ‘daganat’ jelentésűek: „*Tályog*: (kört.) a test valamely részén feketés, fekélyes dag(anat), mely gyakran halált okoz” (Ballagi II. 60); „*tályog*: Gennyes daganat” (Balassa II. 272); „*tályog* (Orvos) A <test szövetében> mikrobaktól v. egyéb szennyező anyagoktól (...) okozott gennyel telt üreg” (ÉrtSz. VI. 462); „Most tisztát viszők Örszi lányomnak a kórházba. Nem tom én magam se hogy a kicsivel mi a fene lösz. Mer *tályog* támadt a lányom mejjin, de az egyikből szopik a kicsi, a másikat meg szivatják” (Kiss Lajos, A szegény emberek élete. <<HELY, ÉV>> 476). A nyelvjárásokban jelentése 1. ‘kelevény’, daganat, 2. ‘mérges, belső kelés, vérfene, amely vörös vagy szederjes foltokban ütődik ki a bőrre (szarvasmarhák vagy disznók betegsége)’, 3. ‘kékes-vörös érduzzadás (pl. sok borítottól)’, 4. ‘fekély, seb’: „Jaj, szomszéd, nagyon megvágta az a kasza, borzasztó csúnya *tájog* lett a lábán (MTSz. II. 644-5). A Szamosháton jelentése ‘eitergeschwür’ (SzamSz. II. 369), Szeged környékén ‘gennyes daganat’, illetve *táragy* változata ‘lóbetegség (haemoglobinaema)’ és ‘helleborus’, ez az a növény, amellyel a *táragyot* gyógyítani szokták. A ‘lóbetegség’ jelentésű *táragy* fordul elő a MÉSZÖLY Gedeon közölte ráolvasásban: „Contra *Tharghy* Equor(um)...’ (MNy. XIII, 272), ez MAGYARY-KOSSA Gyula szerint (MNy. XXII, 346–7) ‘*lótárgy* = lótályog ... a betegség úgy kezdődik, hogy az állat a hátsó lábain feszesen jár, majd reszketni kezd, testét izzadság lepi, tekintete ijedtforma; később a hátsó végtagjai megbicsaklanak, majd összerogy, kutya módra ülőhelyzetbe jut, s végül oldalára esik, úgy is marad, s a hosszantartó egyoldali fekvés következtében a kiálló csontok felett „felfekvés” (decubitus) keletkezik: gennyedő nyílt sebek támadnak, s az ezekhez társuló fertőzésekben elpusztulnak az állatok...”. A *tályog* *tálló* változata is állatbetegség: „betegség, a melyben a marha testének minden részét elfutja, elborítja a vér” (Göcsej TSz.: MTSz. II. 642).

Tehát a *tályog* és származékainak jelentése ‘daganat, kelevény’ → ‘nyílt seb, fekély’.

3.1. Itt kanyarodhatunk vissza a korábban feltett kérdésre: a *tarjag* vajon a *tályog* alakváltozata-e vagy a *tar* szó származéka? (l. TESz.) Nézzük a jelentés oldaláról a kérdést!

A *tarjag* szó -s képzős *tarjagos* származéka a XVI. századból mutatható ki először: 1577 k.: „*Kemeny dagadafról mynth az ké* (Schirrus) ... az gonozul megh gyogyttatoth Tarjagos Orbancztul, vagy Twzes dagadaftul leth...” (OrvK. 531). A *scirrhus* Páriz Pápai szerint „Meg-keményült köves dagadás, *Súly*” (PPB1). A *tarjagos orbanc* talán a *szent Antal tüze* nevű betegség egyik változata: „(Zent anta(l) Twze) Ennek penygh keth formaja vagon. Mert az Eggýkkel chyak az bérnek felé reze Melýfegnekwl sebéfédyk megh, kýen korpa modu chýerepezeifék leznek. Masýk, kýnek

febêfwlefe az Bêrben melyebben megien be, kybêl (megh fakadwan az pattogozafok) Ver yw ky, genyetfeggel elegy” (OrvK. 539). Az *orbáncot* és a *szent Antal tüzét* jellemezve Páriz Pápai így ír: „E’ Nyavalya esik az Epe-fárnak (bilis) a’ vérrel együtt az erekben felforrásától, és a’ bőr alá ki-verődésétől a’ honnā a’ bőr megtarjagofodik, tűzefedik, mely tűz terjed nagy fájdalommal és hévféggel, úgy hogy néha a’ nagy hévfég miatt fel-is tsattan a’ bőr fok apro hójagokkal. ... Nehezebb, ha a’ lébekben a’ tsonton esik az Orbántz, vagy a’ tsontoknak valami megtörésébē következik, és ha kin kezdődvn, a’ belső rézfekrē fiet, beüt v. meg-gennyettségefedvn vefzni kezd. Ifmēt ha a’ Fejét és Abrázattyat fogja-el, mert a’ Torkára hatván hamar Torok-gyékot tsinál, és elfulafztya a’ beteget. Az Orbántzban néha a’ Fületöve is megdagad embernek...” (PaxC. 294–5). A példákban szereplő *tarjag* származékok talán a *dagadással* vannak összefüggésben: „Az Mely Nyawalyak penygh az Testnek kwlfē rezeyth el foglalják, vagy az bwrēn felwl leznek azok vagy az Telfēth megh lykaztyak es megh vndokyttyak: Fêlwl leznek ezék: *Dagadas*. Kemeny hufnak feol Newekêdefe. Pattogazas. Az *Dagadafok* azerth ezék. Twzes nylallo dagadas: Szelés kemeny dagadas: Nagy dagadas: Magas dagadas: Lagy dagadas: *Orbancz*: Fênek vyzes Nedweflegtwl valo megh dagadafa: Igen kemeny dagadas mynth az kē: Vyzes Nedweflegnek gywlefwetwl valo Têkêffegh: Szeltwl valo dagadas; Innak megh chyomozafa kyth Magyarwl Ganchyunak hynak: Gelywa az Torokban: Fwl melleth valo dagadas: *Fene...*” (OrvK. 523).

A *tarjag* jelentése Szenci Molnár Albert szótárában „pustula, ulcus” (NySz.), a *tarjagos* „pustulosus” (NySz.), *tarjagosság*: „papula, pustula” (NySz.). A *pustula* Calepinusnál: „Rih, vizketeg, bobortso”, Páriz Pápainál „Kis fakadék, Keléske, Bibortso”; az *ulcus* Calepinusnál: „Seb, fekély”, Páriz Pápai szótárában „Fekély, Túr, Ki-sebesedés” (PPB), a *pustulosus* „Fakadékos, Keléses” (PPB). A *papula* „Sómör, bobortso” (C.), „Sömör, Bibirtsó, Tarjagosság” (PPB), – tehát a ‘daganat, kelés, fekély’ jelentéssel találkozunk ismét. A PaxC.-ban ezt olvashatjuk: „A’ Sómöröggrül, Ember’ Orczája, orra veres, darabos Tarjagofságáról, és a’ Súmóltsról. A’ Sómörög-is mind rútttya, ‘s mind pedig Vízketésével nyughatatlankodtattya a’ testet. Sómörögnek neme az Ember’ Ortzáján, Orrán, ama bibortsós Veresség is, mely kiváltképen Nyárra kelve igen megújul” (PaxC. 304).

3.2. A példák alapján megállapíthatjuk, hogy a *tarjag* jelentésében elsődleges lehet a ‘dagadás, kelés, kiemelkedés a bőrön’ jelentés, ebből alakult ki a ‘fekély, seb’. A szótári adatok őrzik e jelentést: „*Tarjag*: kelés, kilis, fakadék, verefs perfenés v. pörsenés (SzD. 228, vö.: „Tályog, tályag, gufa, daganat, szökés, kelés, fakadék, tarjag, persenés, tsattanás, kelevény, tálgyú”), „Mérges fakadék vagy bibircsó vagy csomó az állati testen, különösen szarvasmarhákön” (CzF. VI. 110). Növényként is szerepel: „A lopvanövök seregéből való növénynem, mely a fák kérgén vagy köveken tenyészik, s

leveletlen ripacs- és szömörccsféle kucsucsorodásokból áll és némileg az állati tarjaghoz hasonló (Verrucaria)” (CzF. VI. 110).

3.3. A *tarjag* önállóan talán csak szótárakban élt, inkább származékai jelentkeznek: 1633–4: „Mocskos az orcád avagy úndok varal *tarjagos*” (Alv: Post. I. 479: NySz.); 1645: „Az Anti-Christus, az a nagy *tarjagos* sárkány, az ekklesianak szülőtének szándékozik vala veszedelmére’ (G. Kat.: Titk. 358. NySz.); XVII. sz.: „Testének bőrén láttatik *tarjagosság* vagy valamit szeplő” (Deliber E2: NySz.).

3.4. A *tarjagos* melléknév jelentésében van-e nyoma a ‘dagadás, kelés’ mozzanatnak? – tehetjük fel a következő kérdést. A népnyelvi adatok között olvashatjuk: „Vörös vót, mintha *tarjagos* lett vóna” (Nyr. XIV, 87: MTSz); „*tarjagos, tarjagos fölhö*: nagy, darabos, terhes fölhö, miből esőt várhatni; *tarjagosul, tarjagosulnak* a fölhök: Gyülekeznek, sokasbulnak, növekednek a fölhök” (Nyr. XVII, 575); „*kitarjagosodik*: kiejakosodik, földudorodik és megrepedezik (a seb). Szépön kezdött gyógyini a sebje, mos még már mégcsak fájjik neki, egészen *kitarjagosodott*” (MTSz. II. 664); „*tarjagosodik*: vörösödik a seb, tornyosodik a felleg” (SzegSz. II. 554) – az adatok növekedésre utalnak: *tarjagosodik a felleg* ‘növekszik, gyülekezik, sokasbul, tornyosodik a felhö’, *tarjagosodik a seb* ‘földudorodik a seb’. A ‘dagadás, kelés’ → ‘tályog’ jelentésre utal a *tarjagos* és származékainak sebekkel kapcsolatos használata: „Vörös vót, mintha *tarjagos* lett volna”. (Nyr. XIV, 87) – itt több mint valószínű, hogy *tarjagos* ‘tályogos’ jelentésű. S innét értjük meg, miért lehet a *tarjagos* ‘színes, foltos’; A PaxC.-ban ezt olvashatjuk: „A’ *Tüzes Dagadásban* vagy *Tályogban* (Apothema calidum) ha a’ betegnek egyéb állapattya engedi, Eret kell vágni a’ karján a’ mely felől vagon” (282). A *tályog*-nak, a *tüzes dagadás*-nak a kidudorodás, kidagadás mellett jellemzője még a daganat környékének színe: a vörös: „... Ember’ Orczája, Orra veres darabos *Tarjagoságáról*... (PaxC. 304); „*Tarjagos*: elmérgesedett sebnek fehér-vöröses színe” (Nyr. XXXII, 34) – tehát érintkezéssel az eredeti ‘tályogos’ jelentés ‘vöröses, vörös foltos’-sá vált; „*tarjagos*: véraláfutásos, szederjes’ (SzegSz. II. 551); „*tarjagoskék*: vöröseskék’ (Nyr. XXXII, 349); s egyéb, nem betegségre utaló szerkezetben is használták; „*tarjagos* a kanpulyka feje, nyaka, mikor felfújja magát; a szentantaltüzében szenvedőnek, az iszákos embernek az arca, orra” (Nyr. XXXI, 218); „... *tarjagos* lehet valami ütésnek a helye vagy sebnek, daganatnak a környéke. Ekkor valami haragos-vörös, egyik-másik helyen kékes, szabálytalan alakú foltot jelent a bibis körül” (Nyr. XXXI, 217) – mondják Kiskúnságban; Somogyban pedig a *tarjagos*: „mikor az ember megüti magát, olyankor a megütött testrészt „*tarjagos*” azaz kék-zöld foltos” (Nyr. XXXI, 215), Hevesben: „*tarjagos*, ha az ember bőre fázik, (különösen fürdés után) mogyorónagyságú, kékes, piros és fehér foltocskák keletkeznek rajta.” (Nyr. XXXI, 215).

A *tarjagos* 'vörös foltos' az ilyen szerkezetekben vehette fel 'színes, foltos' jelentését. A 'vörös, vöröses foltos' → 'színes, foltos' jelentésváltozás igen hamar megtörténhetett: 1590: „Ha valamely embernek testenec büren lattatic *táriagoffág* vagy var, vagy valami fehér szeplő, annira hogy alítaffec pokloffagnak lenni, ez ilyen embert vigyec Aaronhoz...” (Károli I. 98; vö.: „... in cujus cute orbus fuerit diversus color sive pustula...”).

3.5. Jelentéstani oldalról igazolhatónak látszik, hogy a *tarjag* a *tályog* alakváltozata. Mi magyarázza a szóbeljeji *-rj-* a *-ly-* helyén? A *talio* (Nyr. XXIX. 259) alapján feltételezhető egy **táljog* forma, amelyből az $l > r$ változás alapján létrejöttek az *-rg-s* alakok: *tárjog* (Cegléd, MTSz), majd hangrendi kiegyenlítődéssel: *tarjag* (MA.), *tarjág* (Wagner, Phras: MNy. LXIII, 50), *a-á > o-á* elhasonulással a *torjag* (MNy. III, 236) – ezek az alakok a délszláv *-g-s* végű szó folytatásai, a délszláv *talov-*ból pedig a magánhangzóra végződő formák: *tálló* (Göcsej, MTSz. II. 642): *tarjó* (Gross, I., 158: MNy. LXIII, 50), *tállu* (Göcsej, Gönczi Ferenc): *tarju* (Kresznerics: MNy. LXIII. 50). Az *-rgy-*t tartalmazó *tárgyag* alak pedig magyarázható az *-r* utáni $j > gy$ változással (I. ÚRHEGYI Emilia i. m. 50).

3.6. A *tál*, *tár*, *tán* formák véleményem szerint másodlagos elvonással jöttek létre, hasonlóan a *tárgy* 'tályog'-hoz. Erről MÉSZÖLY Gedeon (MNy. XIII, 272) ezt írja: „A *tárgy* a *tályognak* eddig nem ismert változata, ehhez leghasonlóbb a *táragy* és a *tárigy* (MTSz.). A *,tárigyot'*, ló *tárigya'*-féle ragos alakok vonódhattak össze ... *tárgyot*, *tárgya* stb. alakokká s ebből vált le a *tárgy* nominativusz...” Az ilyen alakok „*tárja van*” (OrmSz.), „*tárgya*” (birt. eset, Mny. III, 399) „*vértáléja van*” segíthették elő, hogy elvonással a *tár*, *tál* alakok létrejöttek; az $l > r$, $r > l$, $l > n$, $n > l$ hangfejlődéssel kialakulhatott bármelyikből a nyelvjárási *tál*, *tár*, *tán* 'tályog' forma: „*tár*: lassan gyűlő, nagy kelevény, nagyon sok gennyel. Hét hétig gyűlik, azt tartják róla” (OrmSz. 533).

4. A szitokszóvá válásban – egy adat kivételével – a *tályog* változat vett részt. (A többi alakváltozat valószínűleg nyelvjárási szinten maradt.) Átokként a „*Tárjog beléd!*” (Cegléd, MTSz.) forma ismert, a bosszankodást kifejező szidalmakban a *tályog* a XIX. század második negyedétől mutatható ki: 1840/1883: „*lepje meg a tályog...!*” (Csathó Pál Munk. 269: NSz.); 1846: „*Tályog ölje meg a szakállas kecskáját!*” (Kuthy L.: Hazai rejtelmek I.: NSz.), 1861: „*Ejnye, tályog fussa el a dógát!*” (Bud. Kalend. 30); XX. század: „– Az asszony, aki fél vállal volt erre, kicsit megriadt, megemelte egyik lábát, az estéli kalandra gondolt. *Hogy a tályog egye is meg mán azt az almát!*” (Szabó Pál, Édes álom: Kánikula. Bp., 1970. 22); „– *Hogy a tályog egye meg, nem elütötte!* – csapta össze kezét Sára az ajtóban, mert ő is megjelent az autó bűgására” (Szabó Pál, Az apostol: Kánikula. 178).